

Rozdział I. Status prawny Finlandii w okresie zależności szwedzkiej i rosyjskiej

1. Zależność szwedzka (1150–1809)

Do XII w. obszar Finlandii pozostawał niezorganizowany pod względem politycznym¹. Z tego względu było to terytorium szczególnego zainteresowania sąsiadów pragnących poszerzać swoje wpływy. Od strony zachodniej była to Szwecja, zaś od wschodniej Nowogród².

Rywalizujące przyszłe mocarstwa regionalne zawarły w 1323 r. pokój w Pähkinäsaari. Traktat był ważnym dokumentem w historii Finlandii, będąc pierwszym spisanim aktem, w którym uregulowano wzajemne stosunki ze wschodnim sąsiadem. W jego postanowieniach wyznaczono po raz pierwszy granicę między Szwecją a Nowogrodem, miała ona charakter cywilizacyjny, oddzielała dwa światy – kultury Zachodu z religią katolicką (Szwecja) i kultury Wschodu z religią prawosławną (Nowogród). Generalnie była ona określona w miarę dokładnie, przede wszystkim w rejonie Zatoki Fińskiej, co związane było z wymianą handlową kupców niemieckich, których interesy były reprezentowane przez przedstawicieli ze szwedzkiej Gotlandii. Szwecja realizowała wówczas politykę pełnej kontroli nad handlem w tym rejonie, a kupcy niemieccy byli zainteresowani swobodą prowadzenia tam swoich przedsięwzięć. Były jednak miejsca, gdzie przebiegała ona nieprecyzyjnie, m.in. na północy,

¹ Tadeusz Maciejewski podaje 1157 r. jako początek historii terytorium fińskiego. Zob. *T. Maciejewski, Ustrój państw skandynawskich na przestrzeni dziejów*, w: *A. Lityński, M. Mikołajczyk* (red.), *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka*, t. I, Katowice 2001, s. 65. Podobnie uważa – *T. Cieślak, Historia Finlandii*, s. 22. Z kolei *M. Klinge* podaje 1155 r. jako pierwszą szwedzką krucjatę. Zob. *M. Klinge, Krótka historia Finlandii*, s. 15.

² *P. Rajala, Suomen historia*, s. 17; *B. Szordykowska, Historia Finlandii*, s. 35. O kolonizowaniu terenów fińskich przez Szwedów piszą także: *T. Cieślak, Historia Finlandii*, s. 30–31; *L.J. Hendell, P. Katara, G.F. Schmidt, Finnland im Anfang des XX. Jahrhunderts*, Helsingfors 1919, s. 619–622.

czy też na południe od Savonlinny gdzie znajdował się najbardziej wysunięty na wschód, na terytoriach karelskich, szwedzki zamek Olavinlinna (Przesmyk Karelski stał się później obszarem ciągłych konfliktów granicznych, szczególnie późniejszej Finlandii i Rosji)³. Tym samym obszar Finlandii znalazł się pod panowaniem szwedzkim, które trwało aż do XIX w.⁴

Generalnie rozwój prawa szwedzkiego miał charakter powolny. Źródła tworzone były w językach ojczystych, z silnie wykształconą rodzimą terminologią⁵. W średniowiecznej Szwecji ogólnopaństwowa działalność ustawodawcza doprowadziła do ujednolicenia prawa w 1347 r. w formie aktu Magnus Eriksson Landslag⁶. Zastąpił on starsze prawa prowincjonalne. Powstał w okolicznościach dość dokładnie opisanych w źródłach. W okresie wcześniejszym materię prawną regulowały mniej lub bardziej powiązane ze sobą zwody prawa zwyczajowego. Najstarszy z nich – Västgötalagen – powstał najprawdopodobniej w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. Istnienie tak wielu różnego rodzaju źródeł prawa skutkowało daleko posuniętym partykularyzmem, a co za tym idzie, nie obowiązywała na tym terenie jedna podstawa prawna. Normowały one przede wszystkim zwyczajowe prawo sądowe. Z tego powodu i z faktu, że powyższe akty niedostatecznie ochraniały podstawowe interesy monarchy, władcy Szwecji dążyli do ujednolicenia systemu⁷. Już bowiem od połowy XIII w. wzrastał autorytet władzy królewskiej. W walce z przejawami anarchii feudalnej monarcha ingerował więc w prawo zwyczajowe, uważając się za gwaranta porządku publicznego, ograniczając tym samym odrębność sądową poszczególnych prowincji. Zaczęło się tworzyć pojęcie „miru królewskiego” (na podstawie monarszej przysięgi dotyczącej dbałości o porządek publiczny), który obejmował określone przestępstwa (gwałtu, najazdu domu, skrytobójstwa). Co więcej, ograniczeniu na rzecz króla i jego sybstitutów uległ wpływ lokalnych struktur sądowych, gdyż to przede wszystkim monarcha za-

³ B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 38–39; T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 34–35; M. Klinge, *Krótką historia Finlandii*, s. 17 i 20.

⁴ Okres ten jest przedmiotem odrębnych badań naukowych. Zob. m.in. P. Rajala, *Suomen historia*, s. 17–36; L.J. Hendell, P. Katara, G.F. Schmidt, *Finnland im Anfang des XX. Jahrhunderts*, s. 623–645; J. Jaakkola, *Geschichte des Finnischen Volkes*, s. 62–155; L. Wasilewski, *Finlandja*, Warszawa 1925, s. 12–23.

⁵ A. Gaca, *Kodeks duński króla Chrystiana z roku 1683*, SI 1992, t. XIX, z. 2, s. 2–3.

⁶ S. Piekarczyk, *Spółeczeństwo, państwo i prawo średniowiecznej Szwecji*. Na marginesie prawa krajowego Magnusa Erikssona, *CzPH* 1964, t. 16, z. 2, s. 189–212.

⁷ S. Piekarczyk, *Spółeczeństwo, państwo i prawo średniowiecznej Szwecji*, s. 191 i 195–196.

czął prowadzić sądownictwo odwoławcze od wyroków zapadłych w sądownictwie lokalnym lub prowincjonalnym⁸.

Ostatecznie to jednak Magnus Eriksson Landslag stworzył przesłanki wzrostu pozycji monarchy i jego władzy sądowej. Przede wszystkim określono w nim charakter państwa jako patrymonialnego oraz kompetencje króla. Monarcha był władcą elekcyjnym, z zagwarantowanym prawem pierwszeństwa w ubieganiu się o koronę dla jego synów. Kandydaturę elekta rozpatrywano najpierw na wiecach dzielnicowych, a następnie wnoszono na zbierający się pod Uppsalą wiec ogólnopaństwowy. Mimo swej pozycji król nie mógł wprowadzać żadnego prawa obcego, samodzielnie nakładać nowych podatków czy innych obciążeń. Był ponadto zobowiązany do utrzymywania istniejących praw, wolności i przywilejów szwedzkich. Rządził przy pomocy Rady złożonej z 12 osób. W jej skład wchodził biskup Uppsali, natomiast pozostałych członków władca powoływał według swojego uznania, wyłącznie jednak ze Szwedów, gdyż cudzoziemcy nie byli uprawnieni do zajmowania w państwie stanowisk publicznych⁹. Pierwsze wzmianki o istnieniu doradców monarchy pochodziły z lat 20. XIII w. Pół wieku później stworzyli oni wprowadzić już zorganizowany organ, zwany Radą Królestwa (Riksråd). W jej skład wchodził najwyższy urzędnik: drost, kanclerz, marszałek, a także osoby mianowane przez króla. Do zakresu kompetencji Rady należało: współrządzenie państwem, sprawowanie regencji, prowadzenie polityki zagranicznej, nakładanie podatków, dysponowanie zamkami oraz zdobytymi lub wykupionymi ziemiami. Od połowy XV w. krótkotrwale funkcjonowała też odrębna Rada Ścisła, składająca się z: arcybiskupa, drotsa, lagmana Upplandu oraz trzech członków Rady Królestwa. Do jej kompetencji należało sprawowanie zarządu państwem oraz zamkami i lennami w przypadku śmierci króla aż do czasu elekcji kolejnego¹⁰. Pierwszy XIV-wieczny zjazd w Kalmarze zorganizowany przez *Magnusa Erikssona* był zgromadzeniem uznanym na pierwszy, nieusankcjonowany jeszcze Parlament. Wzięli w nim udział przedstawiciele Rady Królestwa, biskup, dwóch kanoników z diecezji, reprezentanci miast oraz czterech chłopów z każdej prowincji¹¹. W 1362 r. przyznano także Finom reprezentującym szlachtę i duchowieństwo prawo do uczestnictwa w elekcji króla szwedzkiego. Natomiast sądownictwo początkowo było sprawowane przez tingi sądowe.

⁸ *Ibidem*, s. 194.

⁹ S. Piekarczyk, Społeczeństwo, państwo i prawo średniowiecznej Szwecji, s. 198–199; T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 126 i 188.

¹⁰ T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 189.

¹¹ *Ibidem*, s. 202.

Pod koniec XII w. zaczął jednak równocześnie osobiście orzekać monarcha albo jego urzędnik (*ombud*). Dzięki temu wyodrębnił się sąd królewski, który sądził zarówno określone sprawy w I instancji, jak i rozpatrywał odwołania od wyroków sądów lokalnych. System ten utrzymywał się do XVII w.¹² Uprawnienia władcy z czasem ograniczała również działalność późniejszego Parlamentu (*Riksdag*). Tradycja jego zwoływania w Szwecji sięgała XV w., gdyż zgromadzenie stanowe, które miało miejsce w Arboga w 1435 r., uważa się za pierwszy usankcjonowany *Riksdag*. Nie posiadał on wtedy sprecyzowanych kompetencji, podejmował jednak najważniejsze decyzje dotyczące spraw państwa. Reprezentowane na nim były wszystkie stany: duchowieństwo, szlachta, ludność miast oraz wolni chłopci. Według postanowień Magnus Eriksson Landslag król samodzielnie albo za pośrednictwem swoich przedstawicieli odbywał również wiec sądowy, pełniący rolę sądu apelacyjnego w sprawach drobniejszych i sądu I instancji w sprawach poważnych. Wyroki zapadały na nim w imieniu króla, który również mógł dokonać ich kasacji¹³. Ujednolicenie prawa nie było przy tym zadaniem łatwym. Trudnością była bowiem różnorodność jego źródeł. Ponadto kwestie społeczne skutkowały tym, że nowe, jednolite prawo stało się w zasadzie swoistym „konglomeratem” przepisów starych i nowych oraz statutów monarchów¹⁴.

Przełomowym momentem dla rozwoju politycznego ziem fińskich było związanie się Unii Kalmarskiej (1397–1523) będącej związkiem trzech państw skandynawskich (Danii, Norwegii i Szwecji). Funkcjonowała ona na zasadzie unii personalnej. Finowie uzyskali jednak w tym czasie wiele ważnych odrębnych instytucji, m.in. własny Sąd Najwyższy. Wtedy także umożliwiono im udział w obradach *Riksdagu*. Ponadto wpływ najsilniejszego ogniw – Danii – miał także znaczenie polityczne dla Finlandii, która stała się przedmiotem rywalizacji na najwyższych szczeblach władzy w Unii¹⁵.

Po wyjściu Szwecji z Unii w 1. poł. XVI w., *Gustaw I Waza* wprowadził silne rządy, tworząc podstawy monarchii dziedzicznej¹⁶. Władza monarsza wzmacniała się zwłaszcza kosztem pozycji Kościoła katolickiego uciskanego wtedy ze względu na postępek reformacji¹⁷. Umożliwiło to monarsze powierzenie jed-

¹² *Ibidem*, s. 212.

¹³ *Ibidem*, s. 201–202.

¹⁴ *Ibidem*, s. 197–198.

¹⁵ B. Szordykowska, Historia Finlandii, s. 45–47; T. Cieślak, Historia Finlandii, s. 44–45. O Finlandii w czasach Unii piszą także: E. Jutikkala, K. Pirinen, A History of Finland, s. 43–57.

¹⁶ T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 157.

¹⁷ P. Rajala, Suomen historia, s. 22–23.

nemu ze swoich synów – *Janowi*, południowo-wschodniej części Finlandii jako odrębnego księstwa, zaś w pozostałej jego części miał on pełnić funkcję gubernatora. Rządy księcia stanowiły przy tym okres wyjątkowego rozkwitu terenów fińskich. Rozbudowywał on bowiem administrację państwową i zamek w Turku, rozszerzając samodzielność regionu. Co istotne, uczył się także języka fińskiego. W 1584 r., już jako król *Jan III*, władca nadał Finlandii nową formę prawną – status Wielkiego Księstwa¹⁸.

W okresie swoich rządów *Gustaw I Waza* zreformował również dawną Radę Królestwa, powołując na wzór niemiecki 20 jej członków pod przewodnictwem kanclerza. Do jej szerokich kompetencji należały zarówno sprawy administracyjne oraz kontrola monarchy, jak i sądownictwo¹⁹.

Konflikty w drugiej połowie XVI w. zakończyły się podpisaniem pokoju w Tälssinä (1595), który na nowo zdefiniował obszar wschodniej Finlandii. Podjęte wtedy ustalenia dały zwłaszcza większe korzyści terytorialne Finom. Granica biegła bowiem odtąd od Karelii do Morza Barentsa, włączając w fińskie władanie terytoria sporne, północne obszary słabo zaludnionej prowincji Savo, Laponię oraz północną Ostrobotnię. Traktat legalizował również politykę kolonizacyjną prowadzoną na tych terenach²⁰.

Nowy ustrój sądowy został wprowadzony na początku XVII w. Jego skutkiem było powołanie Najwyższego Trybunału (*Svea hovrät*), którego przewodniczącym został drot, natomiast w jego skład weszli asesory, z których 4 było członkami Rady Królestwa, 5 należało do stanu szlacheckiego, a 4 – do stanów niższych. Nieznacznie później utworzono wyższe sądy w: Turku (*Åbo*), Dorpacie i Jönköping. Od ich orzeczeń przysługiwało prawo odwołania do króla, który w rzeczywistości cedował tę kompetencję na Radę. W niższych instancjach pozostawiono jednak strukturę sądownictwa stanowego²¹.

Na początku XVII w. nastąpiła kolejna reorganizacja Rady Królestwa. W jej efekcie powołano 5 urzędów najwyższych wraz z ministrami: drotsem, marszałkiem, admirałem, kanclerzem i podskarbisem. Powstała ponadto kancelaria dla spraw zagranicznych, funkcjonująca według kryterium geograficznego.

¹⁸ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 64, 67 i 71; E. Jutikkala, K. Pirinen, *A History of Finland*, s. 68–71.

¹⁹ T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, s. 398.

²⁰ B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 48; T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 73; E. Jutikkala, K. Pirinen, *A History of Finland*, s. 86–88.

²¹ *Ibidem*, s. 417.

Następnie utworzono archiwum państwowe i kamerę, będącą urzędem skarbowym²².

Szczególnie istotnym wydarzeniem ustrojowym dla Finlandii w XVII w. było uchwalenie Aktu o Formie rządu w 1635 r. Uważa się go bowiem również za pierwszy pisany akt ustrojowy, który w zwartej formie zawierał normy dotyczące ustroju państwa, np. regencji, organizacji organu doradczego – Rady Królestwa, Riksdagu, administracji oraz sądownictwa²³. Zgodnie z nim najistotniejsze sprawy polityczne, jak następstwo tronu, stanowienie prawa czy podatki wymagały odąd aprobaty większości stanów. W sytuacji niepełnoletności władcy albo dłuższej nieobecności monarchy przewidziano również powołanie Rady Regencyjnej o szerokich uprawnieniach²⁴. Akt ten odegrał doniosłą rolę w historii ustroju szwedzkiego w XVII i na początku XVIII w., kiedy to tworzone już nowoczesne instytucje ustrojowe. Stał się on bowiem wzorem dla kolejnych szwedzkich ustaw zasadniczych²⁵. Istotne były również reformy dotyczące Parlamentu. W 1. poł. XVII w. Riksdag składał się bowiem z przedstawicieli 4 stanów: szlachty, duchowieństwa, mieszczaństwa i chłopów, zaś jego kompetencje zostały określone aktem parlamentarnym z 1617 r., lecz przez następne pół wieku stał się on centralnym ośrodkiem władzy, głównie z uwagi na małoletność monarchy²⁶.

W okresie wojny trzydziestoletniej (1618–1648) Finlandia aktywnie uczestniczyła w działaniach zbrojnych podejmowanych w tym czasie przez Szwecję. Szczególnie dotkliwe były one przy tym dla niej w kontekście struktury ludnościowej, która uległa istotnemu zmniejszeniu, szczególnie w okresie 1643–1645 (podczas operacji militarnych przeciwko Danii)²⁷. Ponadto w 2. poł. XVII w. w okresie szwedzkiej mocarstwowości i rządów absolutnych *Karola XI* zaobserwowano również nasilenie tendencji do umacniania jedności społeczeństwa, tzw. „szwedyzacji”. W rezultacie do jedności religijnej, prawnej i politycznej chciano dołączyć również jedność językową, przystępując do rugowania języka fińskiego z kościoła i sądownictwa. Mieszkańców poddano ponadto presji zmiany nazwisk na szwedzko brzmiące oraz podejmowano działania administracyjne nakierowane na zmianę nazw poszczególnych miejscowości. Fi-

²² T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, s. 399 i 402–403.

²³ S. Sagan, *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, Katowice 1992, s. 6–7.

²⁴ J. Osiński, *Wstęp*, w: *Konstytucja Finlandii*, s. 9.

²⁵ S. Sagan, *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, s. 6–7.

²⁶ P. Kastari, *The Finnish Constitutional System and Its Development w: Constitution Act and Parliament Act of Finland*, s. 5.

²⁷ B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 52.

nowie podjęli w związku z tym próbę obrony zachowania tradycji. Mianowicie zaczęły się pojawiać dzieła wychwalające fińskość i uważające ją za lepsze niż zwyczaje i osiągnięcia szwedzkie itp. Niewiele to jednak dało²⁸.

Pozycja Parlamentu szwedzkiego została ograniczona w okresie panowania Karola XI. Stało się tak głównie na skutek tendencji alienacyjnych tego władcy, zmierzającego do absolutyzmu. Przede wszystkim po półwiecznej dominacji zgromadzenia parlamentarnego, monarcha istotnie skrócił czas trwania jego sesji, chociaż go nie zlikwidował. Coraz częściej pomijał go, przedkładając projekty ustawodawcze, podatkowe czy dotyczące spraw zagranicznych, komisji tajnej, składającej się z przedstawicieli szlachty, duchowieństwa i mieszczaństwa. Kontynuacja takiej polityki Karola XII przejawiała się dodatkowo w uzyskaniu przez monarchę zgody na samodzielne nakładanie podatków na wypadek wojny²⁹. Jednocześnie w okresie pełnego absolutyzmu Rada Królestwa została przekształcona w Radę Królewską. Poza zmianą nazwy przebudowano również jej skład i zmniejszono kompetencje, ograniczając ją do organu doradczego monarchy. Natomiast dotychczasowe urzędy ministerialne zostały zastąpione przez szefów kolegiów, zwanych prezydentami, wybieranymi spośród członków Rady Królewskiej. Dodatkowo otrzymała ona funkcję Najwyższego Trybunału³⁰.

W XVIII w. Wielkiemu Księstwu Finlandii umożliwiono wysyłanie przedstawicieli na obrady Riksdagu³¹. Jednocześnie tereny Księstwa stały się teatrem działań wojennych prowadzonych między Szwecją i Rosją (wielka wojna północna w latach 1700–1721). Początek stulecia określa się więc jako okres „wielkiego gniewu” (*iso viha*) – chaosu organizacyjnego i zniszczeń³². Polityka prowojenna Szwecji negatywnie wpływała na nastroje społeczne, chociaż nie był to jedyny powód coraz większego rozgoryczenia Finów. Coraz mocniej zaczęły się również ujawniać kwestie odrębności między oboma narodami, w tym językowe, gdyż język szwedzki był oficjalnym językiem urzędowym w Finlandii. Roszczenia Finów w tym zakresie były przy tym dość częstym punktem posiedzeń *Riksdagu*. Stanowiły one też ważny element w dyskusji nad kandydaturami poszczególnych osób na najważniejsze stanowiska administracyjno-są-

²⁸ T. Cieślak, Historia Finlandii, s. 95–96; E. Jutikkala, K. Pirinen, A History of Finland, s. 86–126.

²⁹ T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 405.

³⁰ *Ibidem*, s. 399 i 403.

³¹ P. Renvall, Seven Centuries of Finnish Parliamentary Institutions, w: The Finnish Parliament, Helsinki 1979, s. 11–12.

³² P. Rajala, Suomen historia, s. 26–27.

dowe, sugerując uwzględnianie potrzeb językowych i mianowanie urzędników posługujących się językiem fińskim. Ponadto szwedzka polityka handlowa nadająca miastom Finlandii drugorzędną rolę w obrocie handlowym, narażała je na ogromne straty³³. Skutkiem tego trudnego okresu było pierwsze istotne podważenie fińskiego przekonania o możliwości obrony ze strony wpływów szwedzkich. Ponadto coraz powszechniejsze stały się opinie o konieczności ułożenia pokojowego *modus vivendi* ze wschodnim sąsiadem³⁴. Coraz większe rozgoryczenie fińskie usiłowała wykorzystać przy tym Rosja. W rezultacie caryca *Elżbieta Piotrowna* wydała manifest, w którym określiła swoją politykę względem Finlandii. Wskazała w nim na postępującą degrengoladę społeczeństwa i dewastację jej ziem, wskutek prowadzonych przez Szwecję działań zbrojnych. Oczekiwała tym samym przyjaznej polityki ze strony Finów wobec Rosji. Pojawiła się nawet koncepcja uzyskania przez nich ograniczonej w formie prawnej niezależności. Mimo tych zapewnień elita intelektualna, wysocy urzędnicy, kupcy i mieszczaństwo, gdy wojska rosyjskie zbliżały się w kierunku Turku, nie zdecydowali się na pozostanie i udali się na emigrację do Szwecji³⁵.

Narastające antyabsolutystyczne tendencje górnych warstw szwedzkiego społeczeństwa znalazły swój wyraz w – podjętych niemal nazajutrz po śmierci króla – działaniach instytucji konstytucyjnych: Rady Państwa i Riksdagu. Jednak nawet w okresie największego nasilenia absolutyzmu w czasach panowania *Karola XII*, Rada Państwa stanowiła ośrodek utajonej opozycji oligarchicznej, bowiem żaden z przeciwników absolutyzmu nie mógł przewidzieć tego, że niespodziewana śmierć króla pociągnie za sobą gwałtowne załamanie się dotychczasowego porządku polityczno-prawnego. Upadek systemu militarystyczno-fiskalnych rządów absolutnych został w znacznej mierze przyspieszony również przez spory wśród pretendentów do sukcesji po zmarłym władcy. Pretensje do korony zgłaszała bowiem młodsza siostra *Karola XII* – *Ulryka Eleonora*. W gorących dniach bezkrólewia ster rządów w Szwecji przejęła jednak odsunięta poprzednio od władzy Rada Jego Królewskiej Wysokości, która udzieliła jej zdecydowanego poparcia, uznając przysługujące

³³ B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 61; O przebiegu okresu „wielkiego gniewu” pisze także: T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 99–100.

³⁴ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 99–101.

³⁵ B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 61–62. T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 106. O polityce carycy *Elżbiety Piotrownej* pisze także: M.M. Borodkin, *Istoriija Finlandii. Wremia Jelizawiety Pietrowny*.

siostrze zmarłego prawa do korony³⁶. Wobec braku następcy tronu, Riksdag wybrał więc nowego monarchę, który musiał się już bardziej liczyć z równą reprezentacją stanową³⁷. Jednocześnie Rada Państwa podjęła kroki zmierzające do znacznego ograniczenia władzy królewskiej, zwłaszcza zaś zlikwidowano struktury biurokratyczne władzy wykonawczej utworzone w końcowych latach rządów *Karola XII*. W ten sposób u progu nowego panowania odwołano większość reform administracyjnych, podejmując nowe decyzje dotyczące kierunku i zakresu dalszych zmian ustrojowych. Sprecyzowano również warunki wyniesienia na tron nowego władcy, które członkowie Rady zarezerwowali dla Riksdagu (jego zwołanie wymuszono na *Ulryce Eleonorze*)³⁸. W czasie jego obrad stany szwedzkie zakwestionowały wszakże dziedziczne prawa *Ulryki* do korony. W rezultacie siostra *Karola XII* pogodziła się z polityką faktów dokonanych, uznając Riksdag za ciało kompetentne do podjęcia decyzji w sprawie sukcesji tronu. W zamian za to otrzymała z rąk stanów koronę jako królowa elekcyjna³⁹. W konsekwencji nowej pozycji Parlamentu, w 1719 r. Riksdag uchwalił Formę rządu określającą granice kompetencji nowego władcy. Formalnie akt ten został przygotowany przez komisję złożoną z przedstawicieli trzech wyższych stanów⁴⁰. W jego efekcie definitywnie zlikwidowano w Szwecji system rządów absolutnych. Odtąd władza królewska została znacznie uszczuplona, a poczynania nowego monarchy miały podlegać ścisłej kontroli ze strony stanów w Parlamencie. Abdykacja królowej nie doprowadziła jednak do oczekiwanych przez dwór rezultatów. Pozycja monarchy nie została bowiem wzmocniona. Przeciwnie – ceną za zgodę stanów na elekcję *Fryderyka Heskiego* było dalsze ograniczenie władzy królewskiej. Wraz z koronacją w 1720 r. *Fryderyka I* uchwalona została przy tym nowa Forma rządu, która wyznaczyła podstawy ustroju Szwecji na okres najbliższego półwiecza, określanego przez historyków mianem „ery wolności” (*frihetstiden*). Zasadniczym uzupełnieniem konstytucji z 1720 r. była ordynacja Riksdagu (akt parlamentarny) z 1723 r. Przyniosła ona kolejne uszczuplenie prerogatyw korony, oddając w ręce stanów szwedzkich pełną już kontrolę nad życiem politycz-

³⁶ Z. Anusik, W cieniu rosyjskiego imperium. Zarys dziejów wewnętrznych i polityki zagranicznej Szwecji w latach 1718–1751, *Acta Universitatis Lodziensis Folia Historica* 2000, Nr 69, s. 6.

³⁷ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 101–102.

³⁸ Z. Anusik, W cieniu rosyjskiego imperium, s. 6–7.

³⁹ I. Andersson, *Dzieje Szwecji*, Warszawa 1967, s. 198.

⁴⁰ A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1973, s. 249.

nym kraju⁴¹. Następnie ustawami z lat 1719, 1720, 1723 ograniczano kolejne prerogatywy władzy królewskiej, likwidując rządy gabinetowe ministrów czy też przywracając do niebywałych rozmiarów władzę organu parlamentarnego, jakkolwiek odpowiedzialnego przed narodem. Zaczęły się odtąd „czasy wolnościowe”, nacechowane hipertrofią biurokracji, walką partii i chwiejnością nastrojów sejmowych⁴². Nowa Forma rządu z 1720 r. znacznie zawężyła przy tym możliwość wpływania przez Króla na Radę Królestwa, przywróconą na skutek reformy i odwrótu od absolutyzmu. Monarcha wprawdzie otrzymał w niej dwa głosy, lecz został zobligowany do realizacji uchwał większości. Ustanowiono również odpowiedzialność Rady przed Riksdagiem wyposażonym w zdolność wpływania na jej skład osobowy, chociaż formalnie jej wyboru dokonywał monarcha wraz z urzędnikami z Rady, ale spośród trzech kandydatów przedstawionych przez komisję parlamentarną. Rada składała się odtąd z 24 przedstawicieli szlachty, 12 mieszczan oraz 12 duchownych. Odwołać jej członków mógł wyłącznie Riksdag. Jej posiedzenia plenarne odbywały się bardzo rzadko, a pracę zorganizowano w dwóch komisjach: administracyjnej i sądowniczej oraz spraw zagranicznych i obrony. Coraz wyraźniej kształtował się przy tym rządowy charakter Rady, chociaż jej stosunki z Riksdagiem wskazywały na roszący się w Szwecji wpływ parlamentaryzmu, gdyż członkowie komisji wielokrotnie byli powoływani spośród posłów. Nie powoływano zaś do Rady przedstawicieli stanu chłopskiego. Jej kompetencje obejmowały obronność, politykę zagraniczną, administrację oraz finanse. Faktycznie jednak jej rola był znacznie większa, ponieważ w okresie pomiędzy posiedzeniami *de facto* zastępowała Riksdag⁴³.

⁴¹ Z. Anusik, W cieniu rosyjskiego imperium, s. 7–8. O rozwoju parlamentaryzmu w Finlandii w okresie „ery wolności” piszą także: M. Grzybowski, Systemy konstytucyjne państw współczesnych, Warszawa 1998, s. 7; *idem*, Szwecja, w: S. Bożyk, M. Grzybowski (red.), Systemy ustrojowe państw współczesnych, Białystok 2012, s. 191; P. Renvall, Seven Centuries of Finnish Parliamentary Institutions, w: E. Kaskimies (red.), The Finnish Parliament, Porvoo 1969, s. 10–11. Załamywanie się struktur karolińskiego absolutyzmu i formowanie się systemu rządów parlamentarnych w Szwecji przedstawia również w bardzo szczegółowej rozprawie W. Buchholtz, Staat und Ständegesellschaft in Schweden zur Zeit des Überganges vom Absolutismus zum Ständeparlamentarismus 1718–1720, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in history 1979, Nr 27.

⁴² W. Konopczyński, Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795, Warszawa 1924, s. 80.

⁴³ S. Sagan, Zarys ustroju politycznego Szwecji, s. 7. Piszą o tym także: T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 399; T. Cieślak, Historia Finlandii, s. 102; A. Kersten, Historia Szwecji, s. 250.

Zmiana Formy rządu z 1720 r. spowodowała konieczność przyjęcia nowego Aktu o Riksdagu, który w dużym stopniu ograniczał wpływy króla zarówno na prace parlamentarne, jak i jego niezależność. Ówczesne szwedzkie prawodawstwo konstytucyjne opierało się więc na ideach społecznych i politycznych okresu Oświecenia, gdzie za jedyne źródło władzy państwowej uznawano lud reprezentowany przez zgromadzenie parlamentarne. W 1766 r. uznano także możliwość zmian w Konstytucji z zastrzeżeniem, że projekt złożony i przyjęty na jednej sesji zostanie jednogłośnie potwierdzony na następnej. Do tamtego momentu ustawy zasadnicze uznawano bowiem za niereformowalne. W rezultacie Akt o Riksdagu wraz z ustawą o wolności prasy złożył się na „Konstytucję” ówczesnej Szwecji⁴⁴.

Zgodnie z Aktem o Riksdagu jego posiedzenia odbywały się nie rzadziej niż co 3 lata. Każdy z 4 stanów obradował przy tym oddzielnie. Obradami stanu szlacheckiego kierował marszałek wybierany przez izbę, a nie jak dawniej mianowany przez króla. Każdy reprezentant szlachecki dysponował jednym głosem, co ograniczyło znaczenie magnaterii. Posiedzenia stanu duchownego, w skład którego wchodziło 50 biskupów, intendentów i pełnomocników diecezji, odbywały się pod przewodnictwem arcybiskupa. Natomiast w stanie mieszczańskim zasiadali przedstawiciele 101 miast, pod przewodnictwem burmistrza Sztokholmu. Stałego miejsca obrad nie posiadali za to chłopci (150), którzy nie mogli też wybierać spośród siebie przewodniczącego. Każda izba wyposażona była w jeden głos. Dla podjęcia uchwały wystarczała aproba trzech stanów. Natomiast jednogłośność była wymagana tylko dla zmiany przywilejów stanowych i Konstytucji. Głosowanie przeprowadzano w sposób tajny, z wyjątkiem izby chłopskiej. Każda izba posiadała inicjatywę ustawodawczą. Ponadto dysponowali nią: król, Rada, każdy członek Parlamentu i komisje parlamentarne. Najważniejsza spośród nich była Komisja Tajna, w skład której wchodziło: 50 przedstawicieli szlachty, 25 mieszczan oraz 25 duchownych. Do jej kompetencji należały np. finanse, kwestie zagraniczne czy obronność⁴⁵.

Usiłowano także przeprowadzić restytucję aparatu administracyjnego w Finlandii. Spotkało się to jednak z niechęcią ludności miejscowej pozbawionej zaufania do uprzednio zbiegłych urzędników. Nowych zaś nie akceptowano z powodu braku znajomości miejscowych realiów. Ostatecznie traktat

⁴⁴ S. Sagan, Zarys ustroju politycznego Szwecji, s. 7–8; P. Kastari, The Finnish Constitutional System and Its Development w: Constitution Act and Parliament Act of Finland, Helsinki 1967, s. 6.

⁴⁵ T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 405–406.

pokojowy podpisany w Turku w 1743 r. przez Imperium Rosyjskie i Królestwo Szwecji, jako akt kończący wojnę szwedzko-rosyjską (1741–1743) przewidywał wprawdzie oddanie Szwecji niemal całej Finlandii, ale część ziem wschodnich (m.in. Lappeenranta i Savonlinna) została jednak bezpowrotnie utracona, a granica przesunięta w stronę Helsinek⁴⁶.

Szwedzkie rozwiązania ustrojowe tego czasu były inspiracją także dla innych państw europejskich, takich jak chociażby Rzeczpospolita. Szwecja lat 1719–1772, z silną, wręcz nieograniczoną władzą Riksdagu i znikomą rolą króla, którego zobowiązania składane podczas koronacji porównywano w związku z tym do unormowań polskich, traktując je jako wzór dla przyszłych polskich reform przeprowadzonych po 1764 r. System szwedzki był jednak sprawniejszy. Niemniej wśród dyskusji o nowym kształcie ustroju Rzeczypospolitej rozwiązania szwedzkie były omawiane w traktatach polityczno-ustrojowych, pojawiały się również na szpaltach ówczesnej prasy i publicystyki, będąc także przedmiotem sejmowych dyskusji oraz komentarzy na dworze *Stanisława Augusta*. Na podobieństwa i różnice między Rzeczpospolitą a Szwecją zwracali jednocześnie uwagę m.in. *Stanisław Leszczyński*, *Michał Wielhorski*, *Stanisław Konarski*, *Stanisław Staszic* czy król *Stanisław August Poniatowski*. Wśród analogii eksponowali oni przede wszystkim mocno ograniczoną władzę monarchy oraz prawa i wolności narodu. Do różnic z kolei zaliczali skład i zasady funkcjonowania Parlamentu. W Polsce funkcjonowało bowiem *liberum veto* i instrukcje poselskie, natomiast w Szwecji stosowano głosowanie większościowe. Ponadto podobieństwo widziano również w przejawach życia politycznego towarzyszącego rządowi parlamentarnym w obu krajach, tj. m.in. korupcji, anarchii, walce stronnictw oraz ingerencji obcych mocarstw, w szczególności Rosji⁴⁷.

Co warto podkreślić, okres XVIII w. to także rozwój fińskiej myśli politycznej i gospodarczej. Mianowicie burmistrz *Loviisy Alexander Kepplerus* (1732–1776) głosił już wtedy zasady równości ludzi, zaś jego koncepcje korespondowały z późniejszą ideą rewolucji francuskiej. Z kolei pastor *Antti Chydenius* (1729–1803) prezentował liberalne zasady gospodarcze, czym wyprzedził nawet koncepcje *Adama Smitha*. Krytykował on przy tym zasady merkantylistyczne, zwłaszcza ingerencję państwa w organizację produkcji i handlu,

⁴⁶ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 101–103 i 107.

⁴⁷ G. Majewska, *Szwecja wzorem i przestrogą dla polskich reform w XVIII wieku*, *Slavica Lundensia* 2007, Nr 23, s. 142–143; *eadem*, *Szwecja. Kraj – ludzie – rządy w polskiej opinii II połowy XVIII wieku*, Gdańsk 2004, s. 309–321.

za szkodliwe uważając również biurokratyczne podporządkowanie Sztokholmowi. Postulował też wolność wymiany handlowej przez porty fińskie. Przyczyny migracji ludności uzasadniał z kolei złą sytuacją materialną i prawną chłopów. Przysłużył się wreszcie zniesieniu cenzury, co było ówczesnie decyzją pionierską, gdyż niewiele państw się na nią zdecydowało⁴⁸.

Na przełomie lat 1770 i 1771 walki partyjne doprowadziły Szwecję do stanu całkowitej anarchii. W rezultacie po kolejnych dwóch dalekich od społecznych oczekiwań władcach – *Fryderyk I* (1720–1751), *Adolf Fryderyk* (1751–1771) – tron objął monarcha absolutny *Gustaw III Waza* (1771–1792)⁴⁹. Urodził się on i wychował w Szwecji, a swoim imieniem nawiązywał do tradycji najwybitniejszych Wazów⁵⁰. *Gustaw III* był jednocześnie pod dużym wpływem urodzonego w Finlandii *Gorana Magnusa Sprengtportena* (1740–1819)⁵¹, który przedstawił mu konkretny plan zamachu stanu celem powrotu do polityki silnej władzy królewskiej. Przewidywał on, że przewrót rozpocznie się od buntu fińskich oddziałów stacjonujących w mieście Borgå (Porvoo). Następnie członkowie sprzysiężenia mieli opanować twierdzę Sveaborg i podporządkować sobie całe Wielkie Księstwo Finlandii. Dalej zakładano, że przerzucone w pobliże Sztokholmu oddziały fińskie (współdziałając z wiernymi królowi żołnierzami gwardii) opanują stolicę, aresztują członków Rady Państwa i Tajnej Komisji, a sterroryzowane stany zmuszą do zaakceptowania nowej, monarchistycznej konstytucji⁵². W dniu 21.8.1772 r. król zwołał na zamku plenarne posiedzenie Riksdagu. Miejsce jego zebrania otoczono przy tym wojskiem tak, by posłowie nie stawili najmniejszego oporu. W swojej przemowie skierowanej do obecnych monarcha przedstawił przyczyny, które zmusiły go do obalenia siłą dotychczasowego porządku. W tej atmosferze członkowie Riksdagu zaakceptowali upadek dotychczasowego systemu rządów, uchwalając tego samego dnia

⁴⁸ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 111.

⁴⁹ P. Rajala, *Suomen historia*, s. 28–29.

⁵⁰ T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 111–112.

⁵¹ *Goran Magnus Sprengtporten* był urodzonym w Finlandii oficerem armii szwedzkiej. Jego rodzina miała znaczące wpływy, szczególnie we wschodniej części kraju, co miało odzwierciedlenie w jego późniejszej działalności politycznej. Dążył do rozwiązania organu parlamentarnego, gdyż w jego ocenie była to jedyna możliwość zapewnienia spokoju i porządku w państwie. Zob. B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 64.

⁵² Z. Anusik, *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r.* Genez, przebieg, konsekwencje, PNH 2013, R. XII, Nr 1, s. 110. Zob. też B. Hennings, *Gustav III, Stockholm 1967*, s. 458–460.

przedstawiony im przez króla projekt nowej Formy rządu⁵³, która wprowadzała kraj w erę absolutyzmu oświeconego. Tym samym postępy w rozwoju parlamentaryzmu zostały zahamowane⁵⁴, zaś Finlandia, znajdująca się wciąż pod szwedzkim panowaniem, zmuszona była do przyjęcia postanowień nowej szwedzkiej konstytucji⁵⁵.

Okrojona przez *Gustawa III* nowa Forma rządu przeobraziła gruntownie ustrój królestwa. Rywalizujące ze sobą stronnictwa zniknęły ostatecznie ze sceny politycznej kraju, zaś partiom zakazano wszelkiej działalności. Młody król nie zamierzał jednak wprowadzać pełnej autokracji. Jego marzeniem było bowiem odnowienie w Szwecji instytucji politycznych z czasów *Gustawa II Adolfa* (1611–1632). Konstytucja sierpniowa (pełna zresztą niejasnych sformułowań i wewnętrznych sprzeczności) była więc kompromisem między koncepcją oświeconego absolutyzmu a starymi szwedzkimi tradycjami parlamentarnymi. Znalazły w niej odzwierciedlenie, tak żywe w epoce Oświecenia, idee naturalnych praw człowieka. Posiadała ona także wyraźne wpływy poglądów prawno-ustrojowych głoszonych m.in. przez *Monteskiusza*. Gustawiańska forma rządu przywróciła w rezultacie równowagę między tronem a wolnością. Król, odpowiedzialny tylko przed Bogiem i potomnością, ponownie stał się więc najwyższym organem władzy wykonawczej. Rada Państwa utraciła charakter rządu, a jej rola została ograniczona do funkcji konsultatywnych. *Gustaw III* wprowadził również do niej wielu prawników, gdyż Forma rządu nadawała jej uprawnienia najwyższego trybunału sądowego. Rada Państwa nie miała natomiast żadnego wpływu na obsadę stanowisk ministerialnych, gdyż Konstytucja przyznawała wyłącznie królowi niekwestionowane prawo mianowania wszystkich urzędników państwowych, zgodnie z jego życzeniem i uznaniem⁵⁶.

W treści nowej ustawy zasadniczej zawarto 57 paragrafów, z których wyraźnie wynikało, że państwem rządzi wyłącznie król, zaś Rada Królewska miała pełnić jedynie funkcję doradczą, składając się wyłącznie z osób powołanych

⁵³ Z. Anusik, *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III*, s. 113–114; B. Hennings, *Gustav III*, s. 458–460. Zob. tam obszernie fragmenty przemówienia królewskiego i zastosowaną argumentację.

⁵⁴ S. Sagan, *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, s. 6–8.

⁵⁵ B. Szordykowska, *Historia Finlandii*, s. 64–66; T. Cieślak, *Historia Finlandii*, s. 111–112.

⁵⁶ Z. Anusik, *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III*, s. 115–116; *idem*, *Czy na pewno pierwsza? Kilka uwag o konstytucjach szwedzkich XVIII wieku*, w: J.A. Daszyńska (red.), *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki. Reminiscencje w 220. rocznicę uchwalenia*, Łódź 2009, s. 198–199.

przez niego. W Finlandii zamach stanu przyjęto jednak spokojnie, albowiem w opinii Finów władza królewska nie zmieniła się istotnie, tyle tylko że została właściwie prawnie usankcjonowana. Pojawiły się jednak i pozytywne zmiany, gdyż król odwiedzał terytoria fińskie, nakazał też zintensyfikowanie prac nad usprawnieniem zarządzania Finlandią i zdecydował o wprowadzaniu do administracji urzędników władających językiem fińskim oraz znających miejscowe zwyczaje, doceniając tym samym lojalność Finów⁵⁷.

Podstawowe uprawnienia *Riksdag* musiał odtąd dzielić z monarchą. Zatrzymał on wprowadzić prawo inicjatywy ustawodawczej, weto przeciwko wojnie, a także część kompetencji z zakresu finansów, to jednak król zyskał uprawnienie do mianowania marszałka dla izby szlacheckiej (w której powrócono do podziału jej członków na klasy), jak również całkowicie zniesiono też Komisję Tajną, pozostawiając tylko skarbową oraz państwową, w których skład weszli przedstawiciele trzech stanów poza chłopstwem⁵⁸.

Monarchiczna Szwecja *Gustawa III* budziła zainteresowanie w Rzeczypospolitej, głównie ze względu na reformy ustrojowe, w szczególności zaś te, które pozwoliły na wyprowadzenie państwa z kryzysu politycznego. Poza tym Szwecję i Polskę łączył wspólny wróg – Rosja – i wspólny interes – walka z nią. *Gustaw III* był przy tym postrzegany jako ewentualny sprzymierzeniec Rzeczypospolitej, będąc monarchą, który z sukcesem dążył do uniezależnienia się od wpływów obcych. Szwedzki zamach stanu z 1772 r. był więc dla zwolenników wzmocnienia władzy króla w Polsce nie tylko argumentem w walce o naprawę ustroju, ale zachęcał również do działania⁵⁹.

Ocena okresu rządów *Gustawa III Wazy* oscyluje w historiografii szwedzkiej od sądów bezwzględnie krytycznych do prób jego całkowitej rehabilitacji. Dawniejsza historiografia przyjęła przy tym w zasadzie bez zastrzeżeń monarchistyczną propagandę tego króla. Czas walki politycznej poprzedzającej jego rządy, nazywany „epoką stronnictw” potępiano więc jako „mroczny okres” w historii kraju. Eksponowano tutaj korupcję, anarchię i ingerencję obcych mocarstw w wewnętrzne sprawy Szwecji. W rezultacie, zdaniem wielu wybitnych historyków, *Gustaw III*, dokonując zamachu stanu, uchronił państwo

⁵⁷ B. Szordykowska, Historia Finlandii, s. 65–66. O ograniczeniu roli Rady Królewskiej po powrocie do absolutyzmu oświeceniowego pisze także: T. Maciejewski, Ustrój państw skandynawskich na przestrzeni dziejów, w: Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka, s. 74.

⁵⁸ T. Maciejewski, Historia powszechna ustroju i prawa, s. 406. Zob. też Z. Anusik, Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III, s. 116–117; *idem*, Czy na pewno pierwsza? Kilka uwag o konstytucjach szwedzkich XVIII wieku, s. 199–200.

⁵⁹ G. Majewska, Szwecja wzorem i przestrogą, s. 145–146.